

Підгурний І.С.

кандидат мистецтвознавства, ст. викладач

ВПРОВАДЖЕННЯ ФОТОГРАФІЧНОГО ДОРОБКУ М. ГРЕЙМА У РЕГІОНЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННУ СПРАВУ

Анотація. Стаття присвячена питанням введення художніх фотографій подільського фотографа М. Грейма у сучасне регіонознавство та пам'яткоохоронну справу.

Ключові слова: художня фотографія, регіонознавство, пам'яткоохоронна справа, реставрація.

Аннотация. Пидгурный И.С. Внедрение фотографических наработок М. Грейма в регионознание и памятникоохранное дело. Статья посвящена вопросам введения художественных фотографий подольского фотографа М. Грейма в современное регионознание и памятникоохранное дело.

Ключевые слова: художественная фотография, регионознание, памятникоохранное дело, реставрация.

Summary. Pidgurny I.S. Introduction of M. Greym's photographic practices in a region-studying and monument protection. The article is sanctified to the questions of introduction of the art photography of the photographer of Podilla M. Greim in modern region-studying and monument protection.

Key words: art photography, region-studying, monument protection, restoration.

Постановка проблеми. Несвідоме ставлення до духовно-культурної спадщини призвело до масового знищенння значної частини художнього доробку людства. У сучасному мистецтвознавстві одну з провідних ролей почали відігравати публікації, в яких аналізується пам'яткоохоронне значення національної мистецької спадщини і піднімаються проблеми ревіталізації цінних культурних об'єктів, котрі ще підлягають урятуванню.

Комплексне і систематизоване дослідження культурно-мистецької спадщини фотохудожника М. Грейма (1828-1911) на теренах Поділля є першою спробою представити багатогранну діяльність митця, проаналізувати з багатьох аспектів зафіксоване ним таке видатне явище, як полікультурна інтеграція мистецтв. Полем мистецтвознавчих досліджень стає та частина екзистенціального, навіть життєвого середовища подолян, що представляє мистецьку цінність і набуває статусу пам'яток. Життєвий шлях Михайла Йосиповича Грейма відзеркалено певною мірою в публікаціях вчених і літераторів різних галузей, серед яких були краєзнавці А. Прусевич, Н. Козлова, Є. Назаренко, Г. Осетрова Л. Баженов; історики Ю. Гажтецький, А. Паравійчук, А. Квятковський, С. Щепанський, О. Завальнюк, О. Комарницький [1, 2, 3, 4, 5] та інші, котрі у своїх працях торкалися окремих фактів з біографії видатного на теренах Поділля фотографа, нумізматі, колекціонера, краєзнавця, науковця та громадського діяча М. Грейма. Аналіз джерел наочно продемонстрував, що проблема дослідження доробку М. Грейма у царині художньої фотографії є актуальною тому, що дотепер знаходилась поза увагою як сучасних українських, так і закордонних вчених. **Мета статті** – розгляд питань введення художнього доробку М. Грейма у сучасне регіонознавство та пам'яткоохоронну справу.

Виклад основного матеріалу. Фотокомпозиції М. Грейма часто є єдиним достовірним документом, на якому зафіксовано первинні форми тієї чи іншої споруди, а також пам'ятки зодчества, особистості людини чи живописного полотна, що не дійшли до нашого часу або збереглися в зміненому вигляді та зайняли чільне місце в історії мистецтва лише завдяки роботам майстра. Тому не є невипадковим, що мистецька спадщина М. Грейма здатна викликати професійний інтерес у сучасних істориків мистецтва та реставраторів. Творчий доробок митця було використано під час складання проектів реставраційних робіт таких визначних архітектурних пам'яток, як Кам'янецька, Меджибізька та Хотинська фортеці, Кафедральний, тринітарський, домініканський костели, Тріумфальна та Вітряна брама, Кушнірська башта у Кам'янці-Подільському, церкви в Летичеві, Сатанові, Шаргороді, Сутківцях та ін.

Створені М. Греймом у Кам'янці-Подільському знімки були використані під час розробки проектної документації для подання природного історико-архітектурного ландшафту каньйону річки Смотрич на номінацію в список пам'яток архітектури, що знаходяться під егідою UNESCO.

Світлини М. Грейма, використані для реставрації видатних пам'яток подільського зодчества, складають малий відсоток його мистецького доробку. Проведе-

Надійшла до редакції 2.02.2012

ний у процесі дослідження науковий пошук відкриває можливість накопичення підготовчого іконографічного матеріалу для відтворення та реставрації об'єктів сакральної, палацової та фортифікаційної архітектури. Світлини фотохудожника необхідно вивчати з метою максимально точного дотримування автентичності забудови, що має особливе значення для України, на теренах якої в силу об'єктивних і суб'єктивних причин відбулося багаторазове руйнування архітектурно-мистецького середовища. Отже, процес теоретичного дослідження візуального іконографічного матеріалу перетвориться на базу і джерело для відродження подільського зодчества та повернення в культурно-мистецьку скарбницю майже зруйнованих пам'яток духовної та матеріальної культури.

Звідси формулюємо такий висновок: культурно-мистецькі об'єкти, зафіковані Греймом, – невід'ємна складова старовинних осередків подільських міст і містечок, і тому потребують пильної уваги, обліку, дослідження і відродження. Зазначимо, що образна характеристика чималої кількості зразків цього типу пам'яток не обмежується взаємодією просторових та об'ємних елементів; вона ускладнюється співвідношенням останніх з ландшафтом. Вартість знімків М. Грейма міститься саме у фіксації фотографованих пам'яток в існуючому ландшафтному середовищі. Світлини являють собою безцінний матеріал для типологічного аналізу. Вони наочно демонструють значний часовий діапазон та історичну цінність досліджуваних пам'яток і ще раз підтверджують необхідність науково обґрунтованого, логічного та послідовного підходу до проблем розвідок і ревіталізації цінних з різних аспектів бачення зразків зодчества.

Безумовно, що від вдалої пам'яtkоохранної діяльності залежить відтворення архітектурно-просторової організації кращих урбаністичних осередків та вирішальні для духовно-культурного обличчя історичних міст панорами і краєвиди. Споруди на знімках фотомайстра виняткові за історичною і художньою цінністю, є унікальними і повинні бути віднесені до найвищих досягнень містобудівної та художньої культури вітчизняного минулого; вони підлягають обліку і суворій та ретельній охороні.

Практичний досвід охорони пам'яток зодчества України показує, що збереження духовно-мистецьких цінностей його компонентів, краси і неповторності історичних міст, а в багатьох з них – ревіталізація втрачених міських утворень, цілісних рис історичного середовища, як і фрагментів ведути, стає нині най актуальнішим завданням.

Серед неіснуючих на даний момент пам'яток, але зафікованих М. Греймом, можна назвати вірменський і кармелітський костелі, Іоанно-Предтеченську церкву, браму Станіслава Августа на замку, фортифікаційні споруди у Жванці, мінарет у Хотині та ін. Цей «сумний» список можна було би доповнювати новими й новими назвами міст, де колись розташувалися культурно-мистецькі пам'ятки. На щастя, для науки та історичної пам'яті поколінь, деякі з уже неіснуючих об'єктів зафіковані у працях художників і старих фотографіях. Їх ще можна відтворити, а

декотрі й урятувати реставраційними заходами. Тому так важливо піднімати подібні розвідки і доносити до сучасників невідомі досі сторінки культурного та духовно-мистецького минулого країни.

Головними напрямами діяльності, спрямованої на збереження своєрідності й багатого культурного надбання людства, максимального врахування його специфіки і визначення оптимальних форм існування та розвитку є глибоке дослідження їх та розробка науково обґрунтованих програм і проектів реконструкції та регенерації давніх частин міст з їх найвизначнішими складовими. Такого характеру дослідження повинні бути комплексними, охоплювати різноаспектні матеріали, пов'язані з максимально повною інформацією для створення проектної документації для реставраційних робіт.

Чільною метою комплексних досліджень такого явища, як мистецька спадщина є максимальне знайдення підготовчих матеріалів, належне інформаційне забезпечення архітектурного, містобудівного та інших видів проектно-реставраційних робіт. Така пам'яtkоохранна діяльність має проходити систематизовано, послідовно, з урахуванням чимраз конкретних умов і завдань регенерації пам'яток та їх оточення. Важливим напрямом у забезпеченні належного рівня проектування в історичних містах, спрямованого на національне відродження, збереження і розвиток кращого в них, може стати цілеспрямована розробка програм і концепцій реконструкції історичних частин і пов'язаних з ними територій та правил забудови в цих межах для кожного історичного міста на основі загальнодержавної «Програми реконструкції історичних міст України», розробка якої підготовлена всім розвитком пам'яtkоохранної справи. В такі програми повинні включатися матеріали даних і аналогічних розвідок.

Саме детальні фотографії М. Грейма повинні відіграти одну з головних ролей у процесі охорони і збереження неповторного вигляду культурно-мистецьких пам'яток, які уособлюють характерні ознаки своїх часів, змін, що відбувались у суспільстві, і тому мають історичну, меморіальну, естетичну та іншу культурну цінність. Вартість подібних досліджень міститься, насамперед, в детальних наукових розвідках, які представляють вченим майже повну картину джерелознавчого та іконографічного матеріалу.

За радянських часів часто можна було спостерігати проведення несистематичних реставраційних робіт, що базувалися передусім на романтичному піднесенні чи згідно з фантазіями політичних діячів, без наукового підґрунтя. Дотепер піднята проблема знаходилася під забороною: спочатку з боку російської імперської влади, а згодом і радянського уряду. Лише в наші часи, у період самостійності та вільного існування народу, виникла нагальна потреба повернути деяким історичним будівлям історично обумовлені форми, оскільки в очах суспільства вони ставали не лише свідками розвитку нації, а й символами її становлення і прогресу. Пам'ятка стала розглядатися як складова національної архітектурно-мистецької спадщини, як об'єкт реставраційної діяльності.

Упродовж багатьох років тягнулися реставраційні роботи домініканського костелу в Кам'янці-Подільському, розташованого у Старому місті. Обміри і дослідження споруд комплексу тривали з 1960 року, реставраційні роботи – з 1975. Виконавцями обмірів і досліджень різних років були: В. Петичинський, А. Кулагін, Є. Пламеницька, А. Тюпич, В. Зорін, Л. Крищенко, Н. Сидорова, В. Вашенко, Л. Лернер, В. Губернатор, Л. Хілай, В. Полегкий. Неодноразово змінювалися плани замовників щодо пристосування будівель: турбаза (1960), швейна фабрика (1961), історико-етнографічний музей (1971), органний зал і зал для бальних танців у костелі (70-і роки). Зрештою зупинилися на музеї етнографії. Ескізний проект реставрації та пристосування було затверджено в 1983–1985 роках, коли проектну естафету прийняла «Укрзахідпроектреставрація». Тоді знову переглянули кілька варіантів (культурно-освітній центр, дитяча мистецька школа, музей етнографії), з яких обрали музей. Почалася реалізація проекту, у перебігу якої тривали дослідження, уточнювалися рішення окремих вузлів комплексу. Відновлене за проектом барокове завершення костельної вежі, атрибутоване Є. Пламеницькою як робота Яна де Вітте, надзвичайно ефектно вписалося в силует міста. Проте через недбалство працівників швейної фабрики в липні 1993 року сталася пожежа, яка знищила не лише відновлені завершення вежі та келій – результати кількарічної праці реставраторів, – а й автентичні унікальні конструкції костельного даху XVIII ст. За тодішніх умов це була катастрофічна втрата. Інститутом «Укрзахідпроектреставрація» було запроектовано тимчасовий дах над вежею. Одночасно розроблено дев'ятий варіант пристосування під костел, з улаштуванням місійного інституту під його опікою. Авторами проекту реставрації були М. Гайда, В. Бевз; проекту пристосування – В. Бевз, Л. і О. Свінціцькі [6, с. 131].

У межах представлених розвідок були здійснені глибокі наукові дослідження матеріалів, необхідних для реставрації костельно-монастирського ансамблю домініканського ордену в Кам'янці-Подільському. Прикрам стало те, що реставратори комплексу, на жаль, не мали в розпорядженні всього діапазону результатів попередніх пошуків. Реставрація здійснюється за допомогою знайдених і проаналізованих автором фотографічних та іконографічних джерел. Матеріали збиралися по круpinках в архівах Росії, Польщі й України, що робить можливим для настоятеля костелу спрямовувати роботу реставраторів з метою максимально точного дотримання автентичних джерел та іконографічного матеріалу в процесі ревіталізації архітектоніки та інтер'єрного простору храму.

На даний момент триває реставрація інтер'єру, для якої теж було знайдено чимало іконографічних матеріалів. Зокрема, у Krakівському Національному музеї вдалося знайти фотографію XIX ст., що висвітлює куточек інтер'єру з турецьким амвоном. Схожа фотографія, але з іншого ракурсу, знайдена в Бібліотеці Лодзі, перед вітварем св. Архангела Михаїла і живописним портретом видатного бенефактора XVIII ст. Франца Міхала Потоцького, на кошти якого

1754 року було закінчено реставрацію костелу після турецької навали. Під час реставрації інтер'єру храму використовуються фотографії М. Грейма, знайдені автором в архіві Krakівської академії майстерності. Були використані у роботі фотографії головної та бокових нав, каплиць Божої Матері Розарію та Христа Спасителя, а знімки видів на головні хори та центральний вівтар храму, присвячений св. Миколаю.

Безцінні фотографічні матеріали вдалося розшукати в Національному історико-архітектурному заповіднику «Кам'янець», які дозволили роздивитися костел очима фотографа наприкінці XIX ст. і зафіксували момент, коли інтер'єр діючого тоді по-домініканського костелу ще залишався майже недоторканим. На світлинах можна побачити чудотворний образ Божої Матінки, який пізніше безслідно зник, прекрасну в стилі рококо ліпнину, оформлені в стукові рами вівтарні образи, розписи на стінах і склепінні та ін. У цілому стосовно даної пам'ятки було знайдено понад 15 автентичних фотографій, які допомагають поступово реалізовувати реставраційні роботи, а костелу повернути належне місце в урбаністичному середовищі Старого міста.

Окрім того, знайдені в Національному історико-архітектурному заповіднику «Кам'янець» світлини М. Грейма із зображенням вівтарів, приурочені деяким святым, дали можливість магістрантам спеціальності «Сакральне мистецтво» Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка під керівництвом автора статті відтворити полотна із зображенням св. Архангела Михаїла та св. Йуди Тадея. У процесі роботи знаходиться написання полотен св. Марії Магдалини та Преображення Господнього. Весь компендуум зібраних автором фотографічних матеріалів, більшість з яких належить М. Грейму, дозволяє майстрям-реставраторам відтворити складну внутрішню організацію простору до найдрібніших деталей.

Наводимо ще один приклад регенерації колишнього домініканського храму Успіння Богородиці в Летичеві, що зведений у 1606 році (муріваний), і є справжньою перлиною готичної архітектури Правобережної України. Він правив за взірець для багатьох однонавових, стіностворих, хрестоподібних, фланкованих каплицями, споруд. Фотографії Летичівського костелу Михаїла Грейма, знайдені у Krakові, були передані для допомоги у максимальному відтворенні колишнього вигляду старовинної споруди. Розшукані і зібрани воєдино матеріали є джерелом для відродження і надання нового життя Летичівському костелу.

Своєї черги чекають багато храмів, зафіксованих М. Греймом на Поділлі, цивільні споруди, житлові будинки тощо, про які зібрані матеріали у процесі представлених наукових розвідок.

Фотографії М. Грейма є унікальними, оскільки, будучи виконані на високому мистецькому рівні, вони одночасно несуть документально точну з точки зору історії та архітектури інформацію про пам'ятки українського зодчества, мистецького та суспільного життя на Поділлі.

Культурні пам'ятки завжди були віддзеркаленням розвитку суспільства та своєрідним індикатором його духовних цінностей. У них, як особливому виді мистецтва, в якому завдяки розвинутим і науково апробованим методам формування життєвого простору людини утворюється найбільш прямий і воднораз опосередкований вплив на суспільство в цілому і сучасників зокрема, концентруються усі соціально-економічні ознаки епохи, закладається сигнально-знакова закодована система ідеолого-політичних і релігійно-культурних цінностей часу. Впливом своїх художніх образів архітектура сприяє впровадженню у свідомість визначених часом ідей. Тому так важливо вивчати та впроваджувати в історико-архітектурні джерела візуальний матеріал із зображенням пам'яток українського зодчества.

Це цілком стосується робіт М. Грейма, які представляють собою системне, багатоаспектне та різностильове дослідження розвитку української культури станом на другу половину XIX – початок XX ст. В архітектурних формах, зафікованих у фотографіях М. Грейма, відбито не лише візуальні характеристики споруди, а й ідеологічні та культурологічні засади свого часу. Фіксуючи фортеці, замки, палаці, храми, людей тощо, художник тим самим змальовував споруди, які часто виконували роль головного (міське чи сільське середовище) елементу, уособлюючи певні образи: релігійно-духовні події української історії висували на перше місце споруди культового характеру, оскільки їхня архітектура визначала декларовані сакральні цінності; маєткове зодчество несло іменну означеність в адміністративно-управлінських і фінансових інституціях; фортифікаційні забудови свідчили про особливості планування міст, еволюцію оборонного зодчества тощо. Вищезгадані групи забудов і людей проілюстровані в мистецькому доробку М. Грейма, дають можливість відтворити найбільш повну картину культурно-мистецького середовища подільської давнини.

Маємо звернути увагу на той факт, що на момент фіксації фотохудожником об'єктів зодчества краю мистецтво фотографії знаходилося в зародковому стані; воно не було поставлено на службу історико-архітектурній науці. Тому знімки М. Грейма часто є єдиним іконографічним джерелом, що містить достовірну інформацію про архітектурну спадщину України.

Певні втрати архітектурних об'єктів зодчества минулих епох супроводжують усю історію людства і характерні для більшості країн світу. Інколи ці втрати трагічні з точки зору історії культури та мистецтва, зокрема архітектури, інколи – це природний та необоротний процес оновлення просторового середовища життєдіяльності суспільства. Практика показує, що таке оновлення є життєвою необхідністю. Проте, та-кою ж необхідністю є і збереження пам'яток духовної матеріальної культури та традиційного характеру середовища. У полі, окресленому цими двома імперативами, протікає сучасний ревіталізаційний процес,

працюють реставратори, архітектори, художники та урбаністи.

Отже, Михайло Грейм за життя встиг зафіксувати:

- об'єкти подільського зодчества, які не зазнали руйнації;
- пам'ятки, що перебувають у напівзруйнованому стані;
- архітектурні споруди, знищені назавжди;
- втрачені полотна й аркуші живописців і графіків;
- поліетнічний склад, етнографічні типи подільського населення;
- одяг, притаманний різним верствам суспільства;
- портрети видатних і рядових осіб на Поділлі.

Оскільки практика відтворення втрачених пам'яток культури складна та неоднозначна, роботи фотохудожника корисно розглядати в наступних аспектах:

- впровадження фотографій М. Грейма як ілюстративного матеріалу з історії збережених пам'яток подільської давнини, зокрема порівняння їх автентичного вигляду з можливими нашаруваннями;
- використання знімків художника як достовірного іконографічного джерела під час реставрації та консервації унікальних пам'яток подільського зодчества;
- розгляд творів художника, що зображують втрачені об'єкти вітчизняної культурно-мистецької спадщини, без яких неможливо уявити історію української культури, як одне з основних документальних з точки зору топографії та типології віддзеркалень картини давнини;
- дослідження візуального доробку фотомитця науковцями різних напрямів з метою доповнення власних досліджень автентичними джерельними матеріалами.

Причини втрат об'єктів архітектурної спадщини різняться залежно від функціональної типології будівель і споруд. Більшість об'єктів фортифікаційної архітектури втрачено, як правило, внаслідок сухо утилітарних причин: змінилася військово-стратегічна обстановка, оборонні споруди застаріли чи стали взагалі непотрібними, їх або залишили поступово руйнуватися, або розібрали на будівельний матеріал, як більшість замків Поділля, або знесли в час реконструкції міст у Наддніпрянщині та Слобожанщині. Тільки деякі з них були знищені під час воєнних дій. Об'єкти маєткової архітектури гинули внаслідок соціальних катаклізмів чи поступово руйнувалися через незворотні зміни соціальних умов. Адміністративні будівлі втрачені або через спустошливі пожежі, які можна прирівняти до стихійного лиха, або в результаті адміністративних реформ, або внаслідок воєнних руйнацій. Об'єкти культової архітектури зникали переважно внаслідок причин соціально-політичного характеру, особливо це стосується українських теренів. У кожній з вищезгаданих груп є зруйновані або втрачені назавжди споруди чи комплекси, зафіковані та збережені в такий спосіб М. Греймом. Саме вони і привертають особливу увагу.

Висновки. На перший погляд суто теоретичне мистецтвознавче дослідження перетворилося на базу й джерело для відродження видатних пам'яток культурно-мистецької спадщини Поділля, для надання їм наступного, вочевидь більш щасливого життя, для повернення в скарбницю народу вже майже зруйнованих зразків духовної і матеріальної культури українців. Наведені приклади є підтвердженням необхідності і цінності аналогічних досліджень у царині відродження національної спадщини країни.

Реалізація пам'яткоохоронної діяльності з метою збереження культурно-мистецької спадщини народу передбачає організацію комплексних, пошукових розвідок теоретичних та іконографічних матеріалів в архівах, приватних колекціях і бібліотеках; проведення державної політики охорони й регенерації старовинних міст; серйозний фаховий розгляд питань реставрації, реєстрації, обліку та детального обстеження цінних об'єктів; розробка і участь у програмах збереження своєрідності міського середовища, цілісності урбаністичних комплексів в історичному оточенні; необхідність ревіталізації пам'яток з огляду на суттєву хронологічну глибину зображеннях об'єктів.

Література:

1. А. П. (Прусевич). М. О. Грейм / А. П. (Прусевич) // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск, 1911. – Вип. XI. – С. 411-413.
2. Баженов Л. В. ALMA MATER подільського краєзнавства (Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики XIX – початку ХХ століття) : наукове видання. / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіном, 2005.– 416 с.
3. Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку ХХ століття : Становлення. Історіографія. Біобібліографія / Л. В. Баженов. – Хмельницький, 1995. – 193 с.
4. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. ГРЕЙМ Михайло Йосипович / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький // Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського : політичні, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини : Історичні нариси. – Вип.1. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2003 – С. 52-56.
5. Паравайчук А. Г. Краєзнавець М. Й. Грейм і перша фотодрукарня у Кам'янці-Подільському / А. Паравайчук // Матеріали III Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1970. – С. 67-69.
6. Пламеницька Є. Дослідження і реставрація архітектурної спадщини Кам'янця-Подільського / Є. Пламеницька, О. Пламеницька // З історії української реставрації. Додаток до щорічника «Архітектурна спадщина України». – К. : Українознавство, 1996. – С. 122-134.